

Analysis of Humor in Al-Bukhalā' by Jāhiz Based on the General Theory of Verbal Humor

Abdulbasit Arab YousefAbadi^{ID}

Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, University of Zabol, Zabol, Iran. Email: arabighalam@uoz.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
22 March 2024
Received in revised form:
18 June 2024
Accepted:
19 June 2024
Published online:
30 March 2025

Keywords:
Humor, General Theory of
Verbal Humor, "Al-
Bukhalā'", Jāhiz

In verbal humor, in addition to being a means of conveying humorous meanings, language is considered as a correct tool for creating humor. The general theory of verbal humor is one of the important theories in linguistics, which extends to all texts and especially short jokes. In this theory, in addition to analyzing the level of meaning, the linguistic, cognitive and sociological levels of humor are also analyzed. "Al-Bukhalā'" is a famous work of "Jāhiz" in which various states of celebrities, scholars and miserly writers are described in the form of short stories. Due to its attractive and critical nature, Al-Bukhalā's prose plays an effective role in creating, stabilizing and normalizing Jahiz's mental ideas in the form of humor. The existence of this feature shows that this work has the ability to adapt to the general theory of verbal humor; Therefore, in this research, relying on the descriptive-analytical method, six variables of the general theory of verbal humor are investigated in the stories of Al-Bakhla. The results show that the opposition of the image in this work is real/unreal, expected/unexpected and possible/impossible, and with the help of displacement, inversion, juxtaposition and reasoning between the images of each story, clarification has been created; Therefore, the position and purpose of each story is designed according to the taste of the audience. Also, Jahiz has used constructional, lexical, syntactic and semantic levels in order to strengthen the language of his stories.

Cite this article: Arab YousefAbadi, Abdulbasit. (2025). Analysis of Humor in Al-Bukhalā' by Jāhiz Based on the General Theory of Verbal Humor. *Journal of Lyrical Literature Researches*, 23(44), 191-206. <http://doi.org/10.22111/jllr.2024.48284.3243>

1. Introduction

Humor is a powerful communicative tool used to convey ideas, opinions, and information through jokes and laughter. Beyond facilitating social interaction, it also serves to attract attention, shape opinions, and even drive social change. In the case of verbal humor, language itself is not merely a means of conveying humorous content, but a valid instrument for creating humor. There are various linguistic theories for analyzing verbal humor, with the General Theory of Verbal Humor being one of the most comprehensive one. The central claim of this theory is to demonstrate the possibility of similarity between verbal jokes based on a framework of 6 variables. These variables termed "knowledge resources" are the building blocks that can be utilized to generate entirely novel jokes. The theory organizes these resources in a hierarchical manner.

2. Research Method

This study employed a descriptive-analytical and content analysis approach. The theoretical foundation drew upon linguistic resources and the statistical range of stories in Jāhiz's "Al-Bukhalā". It is worth noting that the prose of "Al-Bukhalā", with its captivating and critical nature, played an effective role in shaping and normalizing Jāhiz's humorous mental imagery. This feature underscored the importance of researching this work. Therefore, the aim of this study was to critically examine the linguistic structures used in the selected stories and identify which components of the General Theory of Verbal Humor contributed to the richness of humor in these narratives. Given that most of these stories were structurally similar to very brief jokes, often spanning just a single paragraph, the analysis involved presenting each story in full and then examining the variable of "knowledge resources" within that particular text.

3. Discussion

The satirist brings together the structure of the word together to express the humorous concepts and, by using specific vocabulary and compounds, tries to make his word beautiful. This will throat the text that, in addition to entertaining the audience, also offers good deeds and behavior from people in the community. The basis of humor is highlighting. Highlighting is based on adding or removing some of the rules and principles of the structure of the text. Therefore, we will have a text whose language is literary and highlighted (Safavi, 2005: 16). The concept, meaning and instances of laughter as a social action, which is defined under the term of literary culture of humor, like any other phenomenon, is formed in a "contextual" and "diachronic" process and in each period it has its special meaning and has evolved according to its literary culture and the certain contextual situation; by studying the general situation of society of a particular author's time or a special text era, one can recognize what and why of the literary features of the author's imaginative and mental field and the text. The book "Al-Bukhalā" has described the various situations of renowned scholars, scientists, and miserly men of letters presented through a series of short stories (Abdulkarim, 2014: 77). The class conflicts and prevalent poverty in Jāhiz's society combined with his unique sense of humor and expressive prowess have made this work captivating to readers and one of the most renowned classical comedic texts in Arabic literature. The stories in "Al-Bukhalā" are a social construct reflecting Jāhiz's own milieu, carrying multiple layers of meaning and serving various social functions for the audience. From this perspective, the book can be considered a social critique, in which Jāhiz examines the phenomenon of miserliness among individuals or specific groups in a humorous manner, skillfully utilizing comedic language and tools. The General Theory of Verbal Humor is an expanded form of Raskin's theory of semantic imagery and also forms part of Attardo's classification of text communication. In addition to analyzing the level of meaning, this theory examines other information at the phonological, structural, sociological, and cognitive levels. Consequently, the scope of this theory encompasses diverse forms of planned text, covering all types of text along with non-linguistic forms.

Jāhiz's own sociocultural context and lived experiences evidently shaped the humorous and satirical stories in "Al-Bukhalā". The majority of these stories served to criticize the social and cultural dynamics of the society, in which he himself lived. In doing so, he targeted and ridiculed various social classes, often drawing upon the prominent and influential figures of the era, who were predominantly of Iranian origin. Thus, he not only entertained the audience, but also presented a model of the actions and behaviors prevalent in his society. Consequently, the General Theory of Verbal Humor emerged as an effective framework for analyzing the prose of "Al-Bukhalā" as it accounted for Jāhiz's keen observations and incisive commentary on the social realities of his time.

4. Conclusion

The stories in "Al-Bukhalā'" predominantly utilized the logical mechanisms of surprise and unusualness, which corroborated the notion of imagery opposition central to the General Theory of Verbal Humor. The humorous element of surprise arose from a sudden shift in the audience's expected conditions, while the identification of unusual events was grounded in the audience's pre-existing cognitive imageries. The stories presented a pair of contrasting imageries manifested as real/unreal, expected/unexpected, and possible/impossible. Regarding the logical mechanisms at play, the analysis and description of imagery opposition in the stories of "Al-Bukhalā'" were achieved through the employment of key techniques, such as displacement, inversion, and adjacency, as well as various forms of reasoning (allegorical, inductive, and deductive). Examination of the variable of "situation" revealed that the stories were predominantly set in urban locations or the homes of the miserly individuals whose tales were narrated and generally occurred within Jāhiz's lifetime as indicated by the use of the first-person narrative (I saw) and direct dialogue with the stingy protagonists (I said).

5. References

- Abdel-Muttalib, M. (1995). *Building style in modernist poetry: creative composition*. 2nd ed. Cairo: Dar Al-Maaref. [in Arabic].
- Abdulkarim, Z. (2014). Al-Jahiz' al-Bukala "Misers"- Analytic View. Babylon University: *Journal of the Faculty of Basic Education*. Volume 4, Issue 17, Pp 75-86. [in Arabic]
- Al-Jahiz, A. (1990). *Stingy people*. Investigation: Taha Al-Hajri. 5nd ed. Cairo: Dar Al-Maaref. [in Arabic]
- Attardo, S. (1994). *Linguistic Theories of Humor*. Berlin–NewYork: Mouton de Gruyter.
- Attardo, S. (2001). *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Dehghanian, J. (2015). *Investigating the content and structure of humor in constitutional prose*. Shiraz University: PhD thesis in Persian language and literature. [in Persian]
- RaisiMobarake, N. (2021). Nezami Ganje'i's satire, the bitter song bird: An overview of Nezami Ganjae'i's satirical and critical discourse based on his Khamsa. *Journal of Lyrical Literature Researches*. Volume 19, Issue 37, Pp 83-112. [in Persian].
- Rashwan, M.M. (2006). *Foundations of logical thinking*. Cairo: Al_ Dar Al_Mesriiah Al-soudiiah. [in Arabic].
- Sadr, M.B. (2013). *Logical foundations of induction*. Translation: Mohammad Ali Qudspour. Tehran: Yamin. [in Persian].
- Safaii, A. & Adhami, H. (2015). A review on satire component and patterns in Houshang Moradi Kermani's works. *Journal of Lyrical Literature Researches*. Volume 13, Issue 24, Pp 211-232. [in Persian].
- Safavi, C. (2005). Introduction to Humor from the Linguistic Perspective. *Azma*. Volume 9, Issue 36, Pp 16-17. [in Persian].
- Sharifi, Sh. & Karamati Yazdi, S. (2018). The Study of prose satire in some of the country's official satirical press based on the general theory of verbal satire. Allameh Tabatabai University: *literary textual research*. Volume 13, Issue 42, Pp. 109-131. [in Persian].
- Tajbbor, N. (2010). *The theory of humor based on prominent Persian humor texts*. Tehran: Mehrovista. [in Persian].
- Tavoli, V., Modarres Khiabani, Sh., Modarresi, B., Mohseni Hanjani, F. (2020). Humor during Crisis; an Examination over Humor related to covid-19 disease based on General Theory of Verbal Humor. *Language Science*. Volume 8, Pp 31-56. [in Persian].

تحلیل طنز در «البخلاء» اثر جاحظ براساس نظریه عمومی طنز کلامی

عبدالباسط عرب یوسف آبادی

استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زابل، زابل، ایران. رایانامه: arabighalam@uoaz.ac.ir

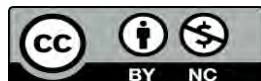
اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در طنز کلامی، زبان علاوه بر اینکه وسیله ای است برای رساندن معانی طنزآمیز، به عنوان ابزاری برای طنزآفرینی نیز در نظر گرفته می شود. نظریه عمومی طنز کلامی از جمله نظریه های مهم در زبان شناسی است که محدوده آن به تمامی متن ها و به ویژه طنزهای کوتاه گسترش می یابد. در این نظریه علاوه بر تحلیل سطح معنا، سطوح زبانی، شناختی و جامعه شناختی طنز نیز مورد تحلیل قرار می گیرد. «البخلاء»، اثر مشهور «جاحظ» است که در آن حالات گوناگون مشاهیر، علما و ادبای بخیل در قالب داستان هایی کوتاه توصیف می شود. نثر البخلاء به دلیل ماهیت جذاب و نقادانه، قابلیت انطباق با نظریه عمومی طنز کلامی را داراست؛ بنابراین در این پژوهش تلاش می شود باتکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، متغیرهای شش گانه نظریه عمومی طنز کلامی در داستان های البخلاء بررسی شود. پرسش اصلی این است که عناصر کلامی جاحظ در طنز البخلاء چگونه است؟ نتایج نشان می دهد تقابل انگاره در این اثر به صورت واقعی/غیرواقعی، منتظره/غیرمنتظره و ممکن/غیرممکن و با استفاده از سطوح ساخت واژ، واژگانی، نحوی و معنایی جلوه یافته است. همچنین طنز داستان، زمانی به اوج می رسد که تقابل های یادشده از طریق قرارگرفتن دو شخص متضاد یا دو موضوع مخالف ارائه می شود.

واژه های کلیدی:

طنز، طنز عمومی کلامی، البخلاء، جاحظ

استناد: عرب یوسف آبادی، عبدالباسط. (۱۴۰۴). «تحلیل طنز در «البخلاء» اثر جاحظ براساس نظریه عمومی طنز کلامی». پژوهشنامه ادب غنایی، ۲۳(۴۴)، ۱۹۱-۲۰۶.

<http://doi.org/10.22111/jllr.2024.48284.3243>

© عرب یوسف آبادی، عبدالباسط.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان.

۱- مقدمه

طنز، یکی از ابزارهای ارتباطی است که برای انتقال ایده‌ها، نظرات و اطلاعات با استفاده از شوخی و خنده به کار می‌رود. طنز علاوه بر اینکه نقش مهمی در تسهیل ارتباطات اجتماعی دارد، به عنوان وسیله‌ای برای جلب توجه، تحول نظرات یا حتی تغییرات اجتماعی نیز عمل می‌کند. برای طنز در معنای امروزی آن، تعاریف مختلفی ارائه شده است که وجه مشترک بسیاری از این تعاریف، تأکید بر دو بُعد اجتماعی و اصلاحگری طنز است (صفایی و ادهمی، ۱۳۹۴: ۲۱۲). از آنجاکه نخستین شاخصه جذابیت طنز کلامی، خنده‌آفرینی است، در ساختار زبانی آن باید شگردها و ترفندهای خاصی به کار رود تا موجبات خنده مخاطب را فراهم آورد و او را به ادامه کلام جذب کند. طنزپرداز برای القای مفاهیم طنزآمیز، ارکان کلام را کنار هم گرد می‌آورد و باتکیه بر واژگان و ترکیبات خاصی بر زیبایی کلام طنزگونه‌اش می‌افزاید. او با این کار، فضایی را ترسیم می‌کند که علاوه بر سرگرم کردن مخاطب، الگویی از اعمال و رفتار افراد جامعه را نیز ارائه می‌کند. پایه اصلی آفرینش طنز، چیزی نیست جز فرایند برجسته‌سازی که بر حسب دو گونه خود، یعنی قاعده‌کاهی و قاعده‌افزایی، ما را از زبان خودکار به زبان برجسته یا زبان ادب می‌رساند (صفوی، ۱۳۸۴: ۱۶).

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

طنزپرداز با علم به اینکه طنز هیچ‌گونه قواعدی را برنمی‌تابد، از سطح بیرونی زبان، یعنی صورت واژه‌ها استفاده می‌کند و با به هم ریختن ساختار و صورت زبانی آن‌ها، طنز کلامی را خلق می‌کند (بطیش، ۱۹۸۳: ۲۰). بافت سخن نیز از عوامل اساسی طنزآفرینی است؛ زیرا فضایی است متشکل از عناصر متفاوت و هماهنگ همچون فرستنده، گیرنده، زمان، مکان، لهجه، آهنگ کلام و... که ناهماهنگی و عدم تناسب هریک از این عوامل با کل مجموعه، فضایی غیرطبیعی و خنده‌آور به وجود می‌آورد (فتوحی، ۱۳۹۴: ۳۸۰).

نظریه‌های مختلفی در زبان‌شناسی برای تحلیل طنز کلامی وجود دارد که از آن جمله می‌توان به نظریه انگاره معنایی طنز (semantic-script theory of humor)، نظریه عدم‌تجانس (incongruity)، نظریه تخطی از اصل ارتباط (non-cooperative principle) و نظریه عمومی طنز کلامی (general theory of verbal humor) اشاره کرد. نظریه عمومی طنز کلامی برای اولین بار با انتشار اثری از آتاردو (Attardo) و راسکین (Raskin) در سال ۱۹۹۱ مطرح شد. سپس در سال ۱۹۹۳، راسکین و آتاردو به همراه روج (Ruch) در یک پژوهش، برخی از پیش‌بینی‌های نظریه عمومی طنز کلامی را ثابت کردند. در نهایت در سال ۲۰۰۱، آتاردو به صورت انفرادی، اثری را منتشر کرد که در آن، محدوده نظریه عمومی طنز کلامی را به تمامی انواع متن‌ها گسترش داد. نظریه عمومی طنز کلامی، فرم گسترش‌یافته نظریه انگاره معنایی راسکین (۱۹۸۵) است. علاوه بر این، نظریه عمومی طنز کلامی بخشی از طبقه‌بندی ارتباطات متنی آتاردو را شکل می‌دهد (رک شریفی و کرامتی یزدی، ۱۳۸۸: ۱۱۴).

ادعای اصلی نظریه عمومی طنز کلامی، بیان امکان شباهت میان طنزهای کلامی در قالب شش متغیر است. این متغیرها منابعی است که برای هر شخصی که قدرت خلق یک طنز کاملاً تازه و جدید را دارد، قابل استفاده است. به همین منظور، عنوان منابع دانش (knowledge resources) برای این متغیرها انتخاب شد. این منابع به صورت سلسله‌مراتبی سازمان‌دهی شده‌اند که در نمودار زیر دیده می‌شود (Attardo, 2001: 28):

«البخلاء»، اثر مشهور جاحظ است که در آن حالات گوناگون مشاهیر، علما و ادبای بخیل در قالب داستان‌های کوتاه توصیف می‌شود. تضاد طبقاتی و فقر حاکم بر جامعه‌ای که جاحظ در آن می‌زیسته است (ر.ک عبدالکریم، ۲۰۱۴: ۷۷) و همچنین شوخ‌طبعی و قدرت بیان بی‌نظیر او، سبب شد این اثر برای خواننده جذاب جلوه کند و جزو مشهورترین طنزهای کلاسیک ادبیات عرب به شمار آید. مقاله حاضر در تلاش است به این پرسش‌ها پاسخ دهد:

- عناصر و مؤلفه‌های کلامی جاحظ در طنز البخلاء چگونه است؟
- ساختار طنز کلامی البخلاء چگونه در پیوند با معنا عمل کرده است؟
- تأثیر زیست‌جهان جاحظ بر طنزها چه بوده است؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

داستان‌های البخلاء بر ساخت اجتماعی جامعه جاحظ است و حامل معانی فراوانی برای مخاطب بوده و نیز کارکردهای اجتماعی متعددی دارد؛ بنابراین پژوهش در این اثر ضروری می‌نماید. نثر البخلاء به دلیل ماهیت جذاب و نقادانه، نقش مؤثری در ایجاد، تثبیت و عادی‌سازی انگاره‌های ذهنی جاحظ در قالب طنز دارد و این ویژگی بر ضرورت پژوهش در این اثر می‌افزاید. هدف از پژوهش حاضر، نقد و بررسی ساختارهای زبانی به کاررفته در داستان‌های البخلاء است و همچنین بررسی خواهد شد که کدام‌یک از مؤلفه‌های نظریه عمومی طنز کلامی باعث غنای طنز این داستان‌ها شده است.

۱-۳- پیشینه پژوهش

شمار قابل توجهی از پژوهش‌ها، آثار طنز را براساس نظریه عمومی طنز کلامی مورد بررسی قرار داده‌اند؛ ازجمله: شریعت‌پناه (۱۳۹۲) در پایان‌نامه «تحلیل گفتمان و غوغ ساهاب برپایه نظریه عمومی طنز کلامی و رویکرد اجتماعی-شناختی ون دایک»، مشخص کرده است که از میان شش متغیر اصلی در نظریه عمومی طنز کلامی، دو متغیر زبان و هدف، نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری طنز در اثر مذکور ایفا کرده‌اند. جابری و حسینی (۱۳۹۴) در مقاله «شیوه طنزپردازی در دو اثر از کربلایی صحرایی باتکیه بر نظریه عمومی طنز کلامی» به این نتیجه رسیده‌اند که گوناگونی تقابل انگاره‌ها و ارتباط بین آغاز و پایان در مکانیزم منطقی، از ویژگی‌های برجسته طنزپردازی در مجموعه داستان‌های اکبر صحرایی است. طاوولی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله

«طنز در دوره بحران: طنزهای مربوط به بیماری کووید ۱۹ از منظر نظریه عمومی طنز کلامی»، بر این باورند که دغدغه‌های سیاسی، انتقادی، مذهبی-اعتقادی و جنسیتی، به موضوع پاندمی کرونا ارتباط داده شده و در قالب طنز و کنایه مطرح شده است. مدرسی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «بررسی الگوهای رایج در شکل‌گیری جوک در زبان فارسی براساس نظریه عمومی طنز کلامی»، با استفاده از نظریه عمومی طنز کلامی، به بررسی و تحلیل درون‌مایه ۴۰۰ جوک برگرفته از شبکه‌های مجازی و نرم‌افزارهای پیام‌رسان مانند تلگرام و واتس‌آپ پرداخته‌اند.

در ارتباط با البخلاء نیز چندین پژوهش انجام شده است؛ ازجمله: محمدرضایی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله «شخصیت بخیل در کتاب البخلاء»، معتقدند فرد بخیل در این اثر به‌لحاظ شخصیتی، فردی دارای هوش هیجانی بالا بوده و با بهره‌گیری از آن، تعاملات خویش را سامان می‌دهد. مقیاسی و فراهانی (۱۳۹۶) در مقاله «آیرونی کلامی در حکایت‌هایی از کتاب البخلاء جاحظ» به این نتیجه رسیده‌اند که جاحظ در حکایت‌های خود از برخی شیوه‌های آیرونی کلامی در قالب تهکم، طعن و کنایه، هزل و شوخی‌نما به‌قصد استهزای بخیلان و نیز نقد جامعه معاصر خود بهره برده است. آتش‌روز و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «حقیقت‌نمایی در البخلائی جاحظ»، نشان می‌دهند که اتکای جاحظ بر نوع قصه با رعایت روابط فنی و علی آن، ایجاد فرایند استناد، دقت در توصیف اشیا و وصف مشروح آن‌ها، حقیقت‌نما را ایجاد می‌کند و خواننده را به تصدیق حکایت‌ها وامی‌دارد. مصطفی محمد (۱۹۹۲) در کتاب «البخلاء للجاحظ: دراسة أسلوبية لغوية» به تحلیل سبک این اثر پرداخته و جنبه‌های بدیع و آژگانی آن را بررسی کرده است.

باتوجه به پیشینه یادشده می‌توان به‌درستی ادعا کرد که تاکنون پژوهشی در متون عربی بر مبنای نظریه عمومی طنز کلامی انجام نشده است و همچنین پژوهش‌های اندکی که در باب طنز در البخلاء انجام شده، به تحلیل ساختارهای زبانی و تقابل انگاره‌ها و مکانیزم منطقی به‌صورت توأمان و برپایه تئوری نپرداخته‌اند.

۱-۴- روش تفصیلی تحقیق

روش کار در این مقاله بدین‌صورت است که هریک از عناصر شش‌گانه نظریه عمومی طنز کلامی به‌صورت جداگانه در داستان‌های البخلاء بررسی می‌شود. از آنجاکه بیشتر این داستان‌ها کوتاه بوده (برخی از آن‌ها در حد یک پاراگراف است) و از لحاظ ساختاری مانند طنزهای خیلی کوتاه است، شیوه تحلیل آن‌ها بدین‌صورت خواهد بود که ابتدا تمام داستان ارائه می‌شود و سپس متغیر مورد نظر منابع دانش در آن داستان تحلیل می‌شود.

۲- چارچوب نظری تحقیق

۱-۲- تقابل انگاره

تقابل انگاره به‌معنای روبه‌روی هم واقع‌شدن اشیا و انگاره‌هاست و لزوماً به‌معنای مخالف‌بودن و متضادبودن آن‌ها نیست. براساس قضایای منطقی می‌توان گفت که هر دو انگاره متضاد، با هم تقابل دارند؛ اما هر دو انگاره متقابل، می‌توانند متضاد یکدیگر باشند یا نباشند. تقابل، عامل شناخت است؛ زیرا در جهان برای هر انگاره، عنصر مقابلی نیز وجود دارد که آن انگاره توسط آن عنصر مقابل، شناخته و تعریف می‌شود (عبدالمطلب، ۱۹۹۵: ۱۴۹).

در هر متن طنز، یک کنش زبانی، با یک کنش زبانی دیگر همراه می‌شود تا ارزش آن را ساقط کند و همین باعث می‌شود جملات طنز با منطق و مناسبات دنیای واقعی، متناقض باشد (تجبر، ۱۳۹۰: ۹۰)؛ بنابراین در متن طنز، یک جفت انگاره وجود دارد که در تقابل با هم‌اند؛ بدین‌صورت که ابتدا در ذهن خواننده انگاره نخست که سطحی و عادی است و در رو ساخت متن حضور دارد، شکل می‌گیرد و در ادامه، انگاره دومی مطرح می‌شود که با انگاره اول همخوانی ندارد و از ژرف‌ساخت متن استخراج می‌شود. قرارگرفتن دو انگاره در مقابل یکدیگر لزوماً باعث ایجاد طنز نمی‌شود؛ بلکه دو انگاره‌ای طنزآفرین هستند

که بودنشان در کنار هم، غیرواقعی، غیرمنتظره و غیرممکن باشد. در نظریه عمومی طنز کلامی، تقابل انگاره‌ها به صورت واقعی/غیرواقعی، قابل انتظار/غیر قابل انتظار و ممکن/غیرممکن تحلیل می‌شود. این تقابل‌ها از طریق چینش جملات، قرار گرفتن دو شخص متضاد، دو موضوع مخالف و... صورت می‌گیرد (Attardo, 1994: 204). در مثال‌های زیر از داستان‌های البخلاء، تقابل انگاره‌ها بررسی می‌شود.

مثال اول: «لم أرَ الديك في بلدة قطّ إلا وهو لا قطّ يأخذ الحبه بمنقاره، ثم يلفظها قدام الدجاجة، إلا ديكه مرو، فإني رأيت ديكه مرو تسلب الدجاج ما في مناقيرها من الحب، قال: فعلمت إن بخلهم شيء في طبع البلاد» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۱۸). داستان در ارتباط با نقد بخل و حساست اهالی مرو است که این خصیصه به تمامی پدیده‌های طبیعت و به‌ویژه حیوانات نیز تسری یافته است. به باور جاحظ، خروس‌های این منطقه برخلاف دیگر خروس‌ها به‌جای اینکه جذب جنس مخالف، از خودگذشتگی کنند، دانه‌های گندم را از منقار مرغ‌ها بیرون می‌کشند و نسبت به اختصاص بخشی از دانه‌ها به مرغ‌ها و دیگر حیوانات، حساست به خرج می‌دهند. تقابل انگاره‌ها در این داستان چنین است:

انگاره نخست: از خودگذشتگی خروس در اقدام به جذب مرغ (قابل انتظار)

انگاره متقابل: خودخواهی خروس در اقدام به جذب مرغ (غیر قابل انتظار)

همان‌طور که از این دو انگاره دریافت می‌شود، آنچه از جنس نر برای جذب ماده انتظار می‌رود، از خودگذشتگی مطلق است و تنها چیزی که غیر قابل انتظار به نظر می‌رسد، خودخواهی جنس نر در رفع نیازهای مادی و حساست ورزیدن در این زمینه است.

مثال دوم: «وجاء غلام إلى خالد بن صفوان بطبق خوخ؛ إمّا أن يكون هديه، وإما أن غلامه جاء به من البستان؛ فلما وضعه بين يديه قال: لولا أني أعلم أنك أكلت منه لأطعمتك واحده» (همان: ۱۴۷). خالد، فردی بخیل بود که حتی وقتی غلامش برای او سبد میوه‌ای هدیه می‌آورد، برای اینکه از آن‌ها به او ندهد، این بهانه را دستاویز می‌کند که می‌دانم تو از این میوه‌ها خورده‌ای و گرنه قطعاً یکی به تو از آن‌ها می‌دادم. وقتی این داستان خوانده می‌شود، نخستین انگاره‌ای که به ذهن مخاطب خطور می‌کند، این است که خالد در قبال عمل نیک غلام، پاداشی خوب خواهد داد؛ اما با خواندن ادامه داستان، این انگاره از ذهن خواننده فاصله گرفته و حساست خالد، مانع تصور انگاره نخست می‌شود. تقابل انگاره‌ها در این داستان بدین صورت است:

انگاره نخست: دادن پاداش در قبال نیکی غلام (واقعی)

انگاره متقابل: ندادن پاداش در قبال نیکی غلام و برخورد نامناسب با او (غیرواقعی)

مثال سوم: «ورأيت أنا حمّاره منهم زهاء خمسين رجلا يتغدون على مباقل بحضرة قرية الأعراب في طريق الكوفة، وهم حجاج. فلم أر من جميع الخمسين رجلين يأكلان معا، وهم في ذلك متقاربون، يحدث بعضهم بعضا. وهذا الذي رأيته منهم من غريب ما يتفق للناس» (همان: ۱۸). این داستان در ارتباط با نقد رفتار اهالی خراسان است که به‌زعم جاحظ، افرادی بخیل‌اند. آنچه در طول سفر، به‌ویژه سفر حج، انتظار می‌رود، این است که هم‌سفران با هم در امور مختلف مشارکت داشته باشند و حتی به‌هنگام غذاخوردن، با یکدیگر غذا بخورند (در گذشته رسم بر این بود که چند نفر با هم از یک ظرف غذا می‌خوردند)؛ اما اهالی خراسان در همه امور با همدیگر مشارکت داشتند، جز در غذاخوردن؛ چون گمان می‌کردند که رفیق‌شان سهم غذای‌شان را می‌خورد و غذای کافی به آن‌ها نمی‌رسد. این نوع تصور، تصویری غیر قابل انتظار است که به‌زعم جاحظ، جزو عادات ثابت این مردمان بوده است. تقابل انگاره‌ها در این داستان بدین صورت است:

انگاره نخست: غذاخوردن دسته‌جمعی در طول سفر (قابل انتظار)

انگاره متقابل: غذاخوردن انفرادی درطول سفر (غیر قابل انتظار)

مثال چهارم: «يقول المروزي للزائر إذا أتاه وللجليس إذا طال جلوسه: تغدّيتَ اليوم؟ فإن قال نعم، قال: لولا أنك تغدّيتَ لغدّيتك بغداء طيب؛ وإن قال: لا، قال: لو كنتَ تغدّيتَ لسقيتك خمسه أقداح. فلا يصير في يده على الوجهين قليل ولا كثير» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۱۷). داستان درباره فردی از مرو است که هرگاه مهمان به خانه‌اش می‌آمد، بهانه‌ای می‌آورد که از او پذیرایی نکند. اگر مهمان غذا خورده بود، به او می‌گفت که اگر غذا نخورده بودی، بهترین غذا را برایت فراهم می‌کردم و اگر غذا نخورده بود، می‌گفت که اگر غذا می‌خوردی، بهترین نوشیدنی را برایت تهیه می‌کردم. در هر دو صورت، در او اراده‌ای برای پذیرایی از مهمان وجود نداشت که این خود بر نهایت بخل و خساست آن شخص دلالت دارد. انگاره‌ای که ممکن است برای همه میزبانان رخ دهد، میل و علاقه زیاد آن‌ها به پذیرایی شایسته از مهمان است و انگاره غیرممکن، بهانه‌تراشی‌های مکرر نسبت به پذیرایی نکردن از مهمان است. حاصل تقابل امر ممکن و غیرممکن، تقابل انگاره‌های زیر است:

انگاره نخست: علاقه به پذیرایی از مهمان (ممکن)

انگاره متقابل: پرهیز از پذیرایی از مهمان (غیرممکن)

۲-۲- مکانیسم منطقی

مکانیسم منطقی، تغییری است که به واسطه آن ناسازگاری بین انگاره‌های متقابل شفاف‌سازی می‌شود. این شفاف‌سازی به صورت واقعی و جدی انجام نمی‌شود؛ بلکه آمیخته با طنز و شوخی است (طاوولی و همکاران، ۱۴۰۰: ۴۲). مکانیسم منطقی در دو بخش دسته‌بندی می‌شود: روابط همنشینی که شامل جابه‌جایی، وارونه‌سازی، هم‌جواری و توازی است و استدلال که شامل استدلال تمثیلی، استقرایی و قیاسی است. در زیر، برخی از داستان‌های البخلاء از این منظر تحلیل می‌شود.

مثال اول: «كنت عند شيخ من أهل مرو وصبي له صغير يلعب بين يديه فقلت للصبي إما عابثاً أو ممتحناً: أطعمني من خبزكم، قال: لا تريده هو مر. فقلت: فاسقني من مائكم، قال: لا تريده فهو مالح. قلت: هات لي من كذا وكذا، قال: لا تريده هو كذا وكذا. إلى أن عددتُ أصنافاً كثيرة، كل ذلك يمينعني أو ييغضه إلي. فضحك أبوه وقال: ما ذنبنا؟ هذا من علمه ما تسمع؟ يعني أن البخل طبع فيهم وفي أعراقهم وطبعتهم» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۱۸). انگاره نخست که از کلیت داستان برداشت می‌شود، حس مهمان‌نوازی و مهمان‌دوستی انسان است و وقتی این انگاره به اهالی مرو نسبت داده می‌شود، معنای معکوس پیدا کرده و انگاره ثانویه‌ای (مهمان‌نوازی نکردن مروی‌ها) پدید می‌آید که بار معنایی طنز را تقویت می‌کند. شیخ مروی در پی آن است که خساست فرزندش را توجیه کند. پس با استفاده از مکانیسم منطقی استدلال، این خساست (حقیقت خاص) را جزو طبع و خصلت رایج اهالی مرو (حقیقت عمومی) دانسته و آن را به تمامی مروی‌ها نسبت می‌دهد. استفاده از استدلال استقرایی در این داستان، جنبه جدی و واقعی نداشته و صرفاً برای پرمایه‌ساختن طنز داستان استفاده شده است. در اصطلاح منطق، به این فرایند، تعمیم استقرایی می‌گویند (صدر، ۱۳۸۲: ۲۴). در داستان‌های البخلاء از تعمیم استقرایی به‌کثرت استفاده شده است؛ یعنی وقتی جاحظ متوجه می‌شود که فردی که منتسب به یک شهر یا صنف خاص بوده، در رفتار و کردارش خسیس است، این ویژگی را به تمامی اهالی آن شهر یا افراد آن صنف تعمیم می‌دهد.

مثال دوم: «وأما ليلي الناعطيّة، فإنها ما زالت ترقع قميصاً لها وتلبسه حتى صار القميص الرّقاع وذهب القميص الأول. ورفت كساءها ولبسته حتى صارت لا تلبس إلا الرفو، وذهب جميع الكساء. وسمعت قول الشاعر:

إلبس قميصك ما اهتديت لجيبه فإذا أضلّك جيبه فاستبدل

فقلت: إني إذن لخرقاء. أنا -والله- أحوصُ الفتقَ وفتقَ الفتق، وأرقع الخرقَ وخرقَ الخرق» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۳۷). مکانیسم منطقی مورد استفاده در این داستان، از نوع استدلال تمثیلی است. لیلی الناعطیه که خانمی بسیار خسیس بود، برای توجیه

تهیه نکردن لباس نو و تعمیر مداوم لباس کهنه‌اش، چنین استدلال می‌کند که چون از قدیم‌الایام توصیه شده که تا زمانی که یقه لباس سالم است، باید از آن استفاده کرد، من نیز لباس قدیمی‌ام را می‌پوشم و هر اندازه که پاره و پوسیده باشد، آن را رفو و خیاطی می‌کنم. چنین استدلالی بدان‌جهت از نوع تمثیلی به حساب می‌آید که لیلی الناعطیه در ذهنش، حکمی را که درباره یک چیز محقق می‌داند (پوشیدن لباس کهنه و رفوشده)، به چیز دیگری که از جهتی با آن همانند است (توصیه گذشتگان به پوشیدن لباس کهنه)، سرایت می‌دهد. در توضیح باید افزود که «در استدلال تمثیلی، ذهن، حکمی را درباره یک امر جزئی صادر می‌کند و پس از آنکه درمی‌یابد که امر جزئی دیگری نیز مشابه همین حکم را داراست، حکم را به این امر نیز تعمیم می‌دهد» (رشوان، ۲۰۰۶: ۱۰۸).

مثال سوم: «إن جماعه من أهل خراسان اجتمعوا فی منزل لیلاً، فأحجموا عن إناره المصباح وصبروا علی الظلمه ما أمکنهم الصبر، ولما اضطروا إلى الإناره جمعوا النفقه اللازمه لذلك وأبی واحد منهم أن یشارکهم فی النفقه، فکانوا إذا جاء المصباح شدوا عینیه بمنذیل إلى أن یناموا ویطفئوا المصباح فیفرجون عن عینیه وذلك حتی لا یتفید من نوره» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۱۸). انگاره نخستی که از این داستان به ذهن مخاطب می‌رسد، این است که همه افراد باید در تهیه و راه‌اندازی روشنایی منزل مشارکت مالی داشته باشند و اگر فردی به دلیل خساست، در این امر مشارکت نمی‌کند، بقیه افراد، روشنایی را از او سلب نکنند. با طرح انگاره ثانویه، مفهومی در ذهن مخاطب تداعی می‌شود که طنز داستان را تقویت می‌کند؛ بدین‌صورت که به‌هنگام روشن‌شدن چراغ، چشم آن فرد خسیس را می‌بستند تا از روشنایی استفاده نکند. در این داستان با استفاده از مکانیسم منطقی جابه‌جایی که از انواع روابط همنشینی است، ویژگی خساست بین خراسانی خسیس و تمامی دوستان خراسانی‌اش، جابه‌جا شده و این جابه‌جایی بر طنز متن افزوده است.

مثال چهارم: «وقال أبونواس: کان معنا فی السفینه -ونحن نرید بغداد- رجلٌ من أهل خراسان وکان من عقلائهم وفقهائهم، فکان يأکل وحده. فقلت له: لم تأکل وحدک؟ قال: لیس علیّ فی هذا الموضع مسأله إنما المسأله علی من أکل مع الجماعه، لأن ذلك هو التکلف. وأکلی وحدی هو الأصل وأکلی مع غیری زیاده فی الأصل» (همان، ۲۴). در این داستان از مکانیسم منطقی هم‌جواری برای تقویت طنز داستان استفاده شده است. در این نوع مکانیسم، با کنار هم قرارگرفتن رخدادهای داستان، یک ارتباط منطقی میان آن‌ها ایجاد شده و ذهن مخاطب به سمت نتیجه‌ای که مدنظر گوینده است، کشانده می‌شود. مرد خراسانی که با ابونواس درباره موضوع غذاخوردن تنهایی یا دسته‌جمعی بحث می‌کند، ادله مطرح‌شده در ذهنش را به‌گونه‌ای زنجیروار کنار هم قرار می‌دهد تا ابونواس را قانع کند که به تنهایی خوردن، بهتر از غذاخوردن دسته‌جمعی است. او ابتدا اثبات می‌کند که اصل و معیار، غذاخوردن فرد به تنهایی است و اگر افرادی در کنار او برای غذاخوردن اضافه شوند، آن‌ها فرع به حساب می‌آیند و بنابراین عقل و منطق ترجیح می‌دهد که اصل را بپذیرد و فرع را رها و به آن بی‌توجهی کند. مرد خراسانی با کنار هم قراردادن رخدادهای ذهنی خویش، نتیجه‌ای که مدنظرش است را برای ابونواس بازگو می‌کند.

۲-۳- موقعیت

در نظریه عمومی طنز کلامی، موقعیت، به مکان و شرایطی اطلاق می‌شود که طنز در آن رخ داده و پس‌زمینه مفروض طنز را تشکیل می‌دهد (Attardo, 2001: 25). موقعیت در داستان‌های البخلاء، از لحاظ زمانی، متعلق به دورانی است که جاحظ در آن زندگی می‌کرده است. در آن دوران، مردم به‌سختی زندگی می‌کردند و از لحاظ اقتصادی وضعیت خوبی نداشتند. این مسئله را می‌توان در توصیفات جاحظ نیز برداشت کرد. توصیف پدیده بخل برخی از افراد، علاوه‌بر اینکه به‌جهت نقد، خصیصه ذاتی برخی از مردم و اصناف است، ریشه در فقر و تنگدستی مردمان آن زمان نیز دارد.

دومین عنصر سازنده موقعیت در داستان‌های البخلاء، عنصر مکان است. داستان‌های البخلاء در بخش نخست، براساس موقعیت مکانی افراد بخیل دسته‌بندی شده‌است؛ برای مثال در ابتدا داستان‌های بسیاری از افراد بخیل خراسان و مرو روایت می‌شود و پس از آن، داستان‌های بخیلان بصره. بخش دیگر این داستان‌ها به صورت جداگانه در توصیف افراد سرشناس و بخیل جامعه جاحظ است که در مکان‌های مختلفی زندگی می‌کردند. در زیر به چند داستان از البخلاء اشاره شده و موقعیت زمانی و مکانی آن‌ها نیز بررسی می‌شود.

مثال اول: «و كنت في منزل ابن أبي كريمه و أصله من مرو، فرآني أتوضأ من كوز خزف، فقال: سبحان الله تتوضأ بالعذب، و البئر لك معرضه؟ قلت: ليس بعذب، إنما هو من ماء البئر. قال: فتفسد علينا كوزنا بالملوحه. فلم أدر كيف أتخلص منه» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۱۷). ابوکریمه یکی از اهالی مرو بود که پسرش به بخل و خساست مشهور بود. جاحظ در هنگام وقوع رخدادی که دال بر خساست آن فرد بوده، خود در محل حضور داشته است (استفاده از فعل كنت). پس داستان از لحاظ زمانی در زمان حیات جاحظ رخ داده است و از لحاظ مکانی، مطابق با گفته خود او، در شهر مرو و در منزل ابن ابی کریمه رخ داده است. فهم موقعیت زمانی و مکانی در این داستان بدان جهت مهم است که سوگیری جاحظ نسبت به نقد گروهی خاص و میزان مستندبودن آن واقعه را مشخص می‌کند.

مثال دوم: «وكان يقع إلى عياله بالكوفه كل سنه مره، فيشتري لهم من الحب مقدار طبيخهم وقوت سنتهم. فإذا نظر إلى حب هذا، وإلى حب هذا، وقام على سعره، اكنال من كل واحد منها كيله معلومه بالميزان، واشترى أثقلها وزنا. وكان لا يختار على البلدي والموصلی شيئا إلا أن يتقارب السعر. وكان على كل حال يفر من الميساني إلا أن يضطر إليه. ويقول: هو ناعم ضعيف ونار المعده شيطان، فإنما ينبغى لنا أن نطعم الحجر وما أشبه الحجر. وقلت له مره: أعلمت أن خبز البلدي يثبت عليه شيء شبيه بالطين والتراب والغبار المتراكم؟ قال: حبذا ذلك من خبز، وليته قد أشبه الأرض بأكثر من هذا المقدار؟» (همان: ۵۹). داستان درباره ابومحمد الحزامی از بخلای مشهور کوفه است. مکان وقوع داستان، شهر کوفه و احتمالاً منزل ابومحمد است و از لحاظ زمان، داستان در زمان حیات جاحظ اتفاق افتاده است؛ زیرا جاحظ با آن شخص گفت‌وگویی مستقیم برقرار می‌کند و از او علت خساستش را جویا می‌شود (استفاده از فعل قلت).

مثال سوم: «قال معبد: نزلنا دار الكندی أكثر من سنه نروج له الكراء ونقضى له الحوائج ونفى له بالشرط. قلت: قد فهمت ترويح الكراء وقضاء الحوائج. فما معنى الوفاء بالشرط؟ قال: في شرطه على السكان أن يكون له روث الدابه وبعر الشاه ونشوار العلوفه، وألا يلقوا عظما ولا يخرجوا كساحه. وأن يكون له نوى التمر وقشور الرمان والغرفه من كل قدر تطبخ للحبلى فى بيته. وكان فى ذلك يتنزل عليهم؛ فكانوا لطيبه وإفراط بخله وحسن حديثه يحتملون ذلك» (همان: ۸۲). داستان درباره الكندی از فلاسفه مشهور بغداد است. داستان از لحاظ موقعیت مکانی در منزل کندی و از لحاظ موقعیت زمانی، در دوران حیات جاحظ رخ داده است؛ زیرا جاحظ در حال گفت‌وگوی مستقیم با وی است (استفاده از فعل قلت).

۲-۴- هدف

مفهوم و معنای خنده به عنوان کنشی اجتماعی، در روندی بافتاری و در زمانی شکل گرفته و در هر دوره‌ای بنابر فرهنگ ادبی آن عصر و وضعیت بافتاری معینی، معنا و مصداق خاص خود را داشته و تطور یافته است (رئسی مبارکه، ۱۴۰۰: ۹۰). با بررسی وضعیت عمومی جامعه جاحظ، می‌توان چستی و چرایی ویژگی‌های ادبی حوزه خیال‌انگیز و ذهنی وی را شناخت. منظور از متغیر هدف، این است که کدام فرد، عقیده، شیء و قدرت، مورد تمسخر یا انتقاد قرار می‌گیرد. در نظریه طنز عمومی کلامی، باور بر این است که متون طنز می‌تواند بدون هدف باشد (Attardo, 1994: 225). هدف در داستان‌های البخلاء، غالباً فرد یا گروهی از افراد یک شهر یا منطقه است که رفتاری خساست‌آمیز داشته و جاحظ آن‌ها را با روایت داستانی از

زندگی‌شان مورد انتقاد قرار می‌دهد؛ برای مثال، جاحظ در بخش اول البخلاء، افراد خسیس خراسان و مرو را مورد انتقاد قرار می‌دهد و بخش‌های بعدی کتابش را به نقد افرادی خاص اختصاص می‌دهد. در زیر به برخی از این داستان‌ها اشاره و هدف داستان نیز بررسی می‌شود.

مثال اول: «وحدثني عمرو بن نهیوی قال: تغدیت یوما عند الکندی، فدخل علیه رجل کان له جارا، و کان لی صديقا، فلم يعرض علیه الطعام و نحن نأكل (و کان أبخل من خلق الله)، قال: فاستحييت منه، فقلت: سبحان الله! لو دنوت فأصبت معنا مما نأكل. قال: قد والله فعلت. فقال الکندی: ما بعد الله شيء. قال عمرو: فكتفه، و الله كتفا لا يستطيع معه قبضا و لا بسطا، و تركه، و لو مدّ يده لکان كافرا، أو لکان قد جعل مع الله، جلّ ذکرة، شيئا» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۱۷). هدف در این داستان، فردی خاص به نام الکندی است که از فلاسفه مشهور بغداد بوده است. کندی برای اینکه اطرافیانش از غذایش نخورند، مسئله‌ای فلسفی مطرح می‌کند که مرتبط به قسم «والله» و جواز یا عدم جواز آوردن جمله بعد از لفظ جلاله الله است. او با این مقدمه‌چینی قصد دارد که ذهن گوینده را منحرف کرده تا دوباره قصد خوردن غذای کندی را نکند.

مثال دوم: «حدثني موسى بن عمران قال: قال رجل منهم لصاحبه -وكانا إمامًا متزاملين وإما مترافقين- لم لا نتطاعم؟ فان ید الله مع الجماعة وفي الاجتماع البركة؛ وما زالوا يقولون: طعام الإثنين لا يكفي الثلاثة وطعام الثلاثة لا يكفي الأربعة. فقال له صاحبه: لو لا أعلم أنك أكل مني لأدخلت لك هذا الكلام في باب النصيحة. فلما كان الغد و أعاد عليه القول، قال له: يا عبد الله معك رغيف و معي رغيف؛ و لو لا أنك تريد الشرّ، ما كان حرصك على مؤاکلتی. تريد الحديث و المؤمنسه؟ اجعل طبق واحدًا و يكون رغيف كل منّا قدام صاحبه. وما أشك أنك إذا أكلت رغيفك و نصف رغيفی ستجده مبارکا. إنما كان ينبغي أن أكون أجده أنا لا أنت» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۱۸). ضمیر «هم» در عبارت «رجل منهم»، به خراسانیان بازمی‌گردد که جاحظ معتقد است این گروه در خساست بسیار مشهورند و به همین جهت داستان‌های البخلاء را با توصیف خساست خراسانیان آغاز می‌کند. هدف داستان، فرد ناشناسی است که جاحظ اسمی از آن نبرده است؛ اما نسبت خراسانی او را فاش ساخته و بیان می‌دارد که آن شخص، برای خوردن یک قرص نان و بی‌نصیب کردن دوستش از خوردن نان، تا چه اندازه استدلال می‌آورد.

مثال سوم: «وكان بالكوفة رجل من بنی عبد الله بن غطفان، یسمى طفیل. کان أبعد الناس نجعه فی طلب الولائم والأعراس، فقیل له لذلك طفیل العرائس، و صار ذلک نبزا له، ولقبا لا یعرف بغیره. فصار کل من کانت تلک طعمته یقال له طفیلی» (همان: ۷۸). هدف طنز در این داستان، فردی است به نام طفیل که بدون اینکه به مهمانی دعوت شده باشد، در آنجا حضور داشته و غذا می‌خورد که از آن به بعد، هرکس چنین اخلاقی داشته باشد، به او طفیلی می‌گویند.

۲-۵- شیوة بیان

منظور از شیوة بیان، نوع متن طنز است که شامل روایت ساده داستانی، مکالمه، چیستان و... است. کتاب البخلاء عمدتاً در قالب داستان خیلی کوتاه تنظیم شده و تمامی عناصر سازنده داستان را داراست. از آنجاکه شیوة بیان داستان‌های البخلاء ثابت است، در این بخش به ذکر دو مثال از آن اکتفا می‌شود.

مثال اول: «قال أبو کعب: دعا موسی بن جناح جماعه من جيرانه لیفطروا عنده فی شهر رمضان و کنت فیهم. فلما صلّينا المغرب ونجز ابن جناح، أقبل علينا ثم قال: لا تعجلوا فإن العجله من الشیطان. وکیف لا تعجلون وقد قال الله جلّ ذکرة: وکان الإنسان عَجُولًا وقال: خَلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ» (همان: ۱۲۷). این داستان که از نوع داستان‌های خیلی کوتاه است، مانند دریچه‌ای است که به روی زندگی شخصیت اصلی این داستان، موسی بن جناح، برای مدت کوتاهی باز شده و به خواننده فقط امکان می‌دهد که از این دریچه به اتفاقاتی که در حال وقوع است، نگاه کند. موسی بن جناح با چند جمله کوتاه، خود را نشان

می‌دهد. موضوع داستان که نقد خساست موسی بن جناح است، جالب، گیرا و جذاب است و با تجربه‌ها، علایق و قدرت درک و فهم مخاطبی که به متون طنز علاقه دارد، متناسب است.

پی‌رنگ این داستان دربرگیرنده وقایع خیلی کوتاهی است که به‌صورت علی و معلولی، از زبان موسی بن جناح به‌هنگام افطار رخ می‌دهد. داستان از زاویه دید سوم شخص (أبوکعب) روایت می‌شود و نویسنده بیرون از داستان قرار دارد و اعمال موسی بن جناح و مهمانانش را از زبان راوی گزارش می‌دهد. از لحاظ صحنه، داستان در منزل موسی بن جناح اتفاق افتاده و از لحاظ زمانی نیز برشی است از اتفاقات رخ داده در ایام مبارک رمضان. داستان دارای عنصر گفت‌وگو نیز بوده و آن صحبتی است میان موسی بن جناح و مهمانان او و بیانگر ادله‌ای است که وی برای مهمانان ارائه می‌دهد تا آن‌ها را توجیه کند که چیزی نخورند.

مثال دوم: «وكان يقول: كلوا الباقلی بقشوره. فإن الباقلی يقول: من أكلني بقشوري فقد أكلني، ومن أكلني بغير قشوري فأنا الذي أكله. فما حاجتكم إلى أن تصيروا طعاما لطعامكم، وأكلا لما جعل أكلا لكم؟» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۱۰۳). ضمیر «هو» مستتر در فعل «كان»، به عبدالرحمن الثوری از فقهای مشهور بصره برمی‌گردد؛ بنابراین داستان درباره او روایت می‌شود. شخصیت اصلی داستان، گیاه باقلاست که عمدتاً بدون پوست خورده می‌شود؛ اما در این داستان، عبدالرحمن الثوری از زبان باقلا روایت می‌کند که اگر کسی باقلا را بدون پوست بخورد، به سرانجام بدی گرفتار خواهد شد. موضوع داستان، نقد خساست الثوری است؛ بنابراین با استفاده از شگرد داستان در داستان، داستانی از زبان الثوری درباره باقلا روایت می‌شود. داستان از روابط علی و معلولی مختصری برخوردار است که به‌صورت کلی، پی‌رنگ داستان را تشکیل می‌دهد. همچنین داستان از زاویه دید سوم شخص (عبدالرحمن الثوری) روایت می‌شود و نویسنده بیرون از داستان قرار داشته و اعمال و افکار الثوری را گزارش می‌دهد. داستان‌های خیلی کوتاه مانند این، می‌توانند فاقد صحنه (زمان و مکان) باشند. اینجا نیز تنها برشی کوتاه از یک واقعه کوتاه روایت می‌شود. گفت‌وگویی که در داستان رخ می‌دهد، میان الثوری (ضمیر مستتر «هو» در «كان») و دوستانش (ضمیر «کم» در «حاجتکم») و میان گیاه باقلا و فردی که این گیاه را می‌خورد (من أكلني)، شکل می‌گیرد. جاحظ با بیان داستان باقلا و فردی که این گیاه را می‌خورد، قصد دارد درون و ذات الثوری را برای مخاطب بشکافد و مخاطب از خلال داستان باقلا، به وسعت خساست الثوری پی ببرد.

۲-۶- زبان

زبان در نظریه عمومی طنز کلامی شامل استفاده از سطوح آوایی، واجی، واژوایی، ساخت‌وازی، واژگانی، نحوی، معنایی و کاربردشناسی زبان است (Attardo, 2001: 27). در طنز، اغلب از شیوه‌ها و شگردهای زبانی مختلف برای انتقال پیام یا ایده‌های خنده‌آور استفاده می‌شود. در این میان به‌نظر می‌رسد ویژگی‌هایی چون کوتاهی جملات و ایجاز، سادگی بیان، چینش خاص واژگان و بیان اغراق‌آمیز، نقش برجسته‌ای در شکل‌گیری زبان مطایبه‌آمیز داستان‌های البخلاء دارد.

مهم‌ترین ویژگی‌ای که برای طنز در نظر گرفته شده است، کوتاهی و فشردگی جملات است (دهقانیان، ۱۳۸۵: ۱۵۹). این ویژگی در ساختار نحوی برخی از جملات البخلاء مشهود است. درحقیقت اولین ویژگی ظاهری برخی از داستان‌های البخلاء که به چشم می‌آید، کوتاهی جمله یا جملات و به‌طور کلی ساختار ظاهری آن‌هاست؛ برای مثال «البخیل إن سأل ألحف وإن سئل سوف» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۱۶۶).

همچنین در عبارت زیر به‌واسطه ایجاز، نحو جمله به‌گونه‌ای است که ضمن حذف واژه‌ها و به حداقل رسیدن تعداد آن‌ها، نقش واژه‌های غایب و محذوف، برعهده دیگر واژه‌های موجود در متن قرار گرفته است. در درون چنین عباراتی، باوجود کوتاهی جملات، معانی و مفاهیم بسیاری نهان است که کشف و درک آن تا حد زیادی به برداشت مخاطب بستگی دارد.

«والبخیل عند الناس ليس هو الذى يبخل على نفسه فقط، فقد يستحق عندهم اسم البخل ويستوجب الذم، من لا يدع لنفسه هوى إلا ركبها ولا حاجه إلا قضاها ولا شهوه إلا ركبها وبلغ فيها غايتها. وإنما يقع عليه اسم البخل إذا كان زاهدا فى كل ما أوجب الشكر ونوه بالذكر وأذخر الأجر» (همان: ۱۵۹).

سادگی، روانی و روشنی بیان، ویژگی دیگر زبان طنز در داستان‌های البخلاء است؛ به گونه‌ای که می‌توان چنین برداشت کرد که یکی از دغدغه‌هایی که جاحظ در این اثر داشته، اطمینان از درک مفهوم طنزآمیز مورد نظر وی توسط خواننده بوده است. جاحظ در تنظیم کردن داستان‌ها سعی داشته آن‌ها را آن‌طور در قالب واژگان و دستور زبانی بریزد که عام‌فهم و خاص‌پسند باشند. نثر البخلاء عمدتاً به شکل نثر گفتاری بوده و تا اندازه‌ای پیچیدگی، نسبت به فهم لایه‌های عمیق آن دیده می‌شود که به چندلایگی سبک نوشتاری جاحظ برمی‌گردد.

در بعضی از داستان‌ها از واژگان و تعابیر خاصی استفاده شده است که در وهله نخست برای مخاطب عام، قابل فهم نبوده و برای فهم و درک معنای آن واژه نیاز است به واژه‌نامه‌های تخصصی مراجعه شود؛ برای مثال در داستانی درباره خساست همسایه ابواسحاق ابراهیم بن سیار که اصالتاً خراسانی است، از واژه «الطباهج» استفاده شده است. این واژه ریشه فارسی دارد و نام غذایی است که به «تباهگ» مشهور است. تباهگ خوراک سنتی بلوچی است که در آن گوشت را نمک‌سود کرده و آن را به همراه اناردانه ترش و نمک، خشک می‌کنند. این خوراک شبیه گوشت لند یا گوشت خشک در هرات و کابل است. «حدثني أبو إسحاق إبراهيم بن سيار النظام قال: قلت مره لجار كان لي من أهل خراسان: أعزني مقلاكم، فإني أحتاج إليه، قال: قد كان لنا مقلی و لكنه سرق. فاستعرت من جار لي آخر. فلم يلبث الخراساني أن سمع نشيش اللحم في المقلی و شم الطباهج فقال لي: كالمغضب: ما في الأرض أعجب منك، لو كنت أخبرتنی أنك تريده للحم أو لشحم لوجدتنی أسرع إليك به، إنما خشيتك تريده للباقلي، و حديد المقلی يحترق إذا كان الذى يقلى فيه ليس بدسم. وكيف لا أعيرك إذا أردت الطباهج، و المقلی بعد الرد من الطباهج أحسن حالا منه و هو في البيت؟» (الجاحظ، ۱۹۹۰: ۲۳).

در داستانی دیگر نیز از واژه «السكباج» استفاده شده است. سکباج یک نوع آش ایرانی است و این واژه معرب واژه فارسی «سکبا» است. این آش نشانه بارز تأثیر آشپزی ایرانی در زمان ساسانیان و بعد از آن بر آشپزی کشورهای دیگر به‌ویژه کشورهای عربی است. «زعموا أنهم ربما ترافقوا وتزاملوا وتلازموا في شراء اللحم، فإذا اشتروا اللحم قسموه قبل الطبخ، وأخذ كل إنسان منهم نصيبه فشكه بخوصه أو بخيط ثم أرسله في خلّ القدر والتوابل. فإذا طبخوه تناول كل إنسان خيطه وقد علمه بعلامه ثم اقتسموا المرق ثم لا يزال أحدهم يسأل من الخيط، القطعه بعد القطعه، حتى يبقى الحبل لا شيء فيه. ثم يجمعون خيوطهم. فإن أعادوا الملازمه أعادوا تلك الخيوط لأنها قد تشربت الدسم فقد رويت. وليس تناهدهم من طريق الرغبة في المشاركة ولكن لأن بضعه كل واحد منهم لا تبلغ مقدار الذى يحتمل أن يطبخ وحده و لأن المثونه تخف أيضاً والحطب والخلّ والثوم والتوابل، ولأن القدر الواحده أمكن من أن يقدر كل واحد منهم على قدر و إنما يختارون السكباج لأنها تبقى على الأيام و أبعد من الفساد» (همان: ۲۳).

۳- نتیجه‌گیری

براساس نظریه عمومی طنز کلامی، در اکثر داستان‌های «البخلاء»، بیشتر، سازوکار منطقی غافلگیری و غیرمعمولی بودن به‌کار رفته و این میزان کاربرد در تأیید تقابل انگاره‌ای نظریه عمومی طنز کلامی است. غافلگیری طنز در البخلاء در پی تغییر یک‌باره شرایط معمول در ذهن مخاطب صورت می‌گیرد و تشخیص رخدادهای غیرمعمول نیز باتوجه به انگاره‌های شناختی از پیش

موجود در ذهن مخاطب روی می‌دهد. در داستان‌های البخلاء، یک جفت انگاره وجود دارد که در تقابل با هم بوده و به صورت‌های واقعی/غیرواقعی، منتظره/غیرمنتظره و ممکن/غیرممکن جلوه یافته‌اند. در ارتباط با مکانیسم منطقی داستان‌های البخلاء این نتیجه به دست آمد که تحلیل و شرح تقابل انگاره‌ها به واسطه مهم‌ترین شگردهای مکانیسم منطقی همچون جابه‌جایی، وارونه‌سازی، هم‌جواری و استدلال (تمثیلی، استقرایی و قیاسی) رخ می‌دهد. بررسی متغیر موقعیت در البخلاء نشان داد که بیشتر داستان‌ها از لحاظ مکانی در شهر یا در منزل فردی رخ می‌دهد که داستان حساست او برای مخاطب روایت می‌شود. از لحاظ زمانی نیز داستان‌ها عمدتاً در دوره حیات جاحظ رخ داده است؛ زیرا بیشتر با فعل «رأیت» و استفاده از شگرد گفت‌وگوی مستقیم با فرد بخیل یا راوی داستان (با استفاده از فعل قلت) روایت شده است.

در ارتباط با تأثیر زیست‌جهان جاحظ بر طنزهای البخلاء نیز می‌توان به این مطلب اشاره کرد که غالب داستان‌های خنده‌دار و تمسخرآمیزی که جاحظ مطرح کرده است، برای انتقاد از وضعیت اجتماعی و فرهنگی جامعه‌ای است که او در آن می‌زیسته است. به همین دلیل است که او تمامی طبقات جامعه را مورد انتقاد قرار داده تا باتکیه بر شخصیت‌های برجسته و مهم آن دوران که عمدتاً ایرانی‌ها بوده‌اند، آن‌ها را به باد سخره بگیرد. جاحظ با این اثر، فضایی را ترسیم می‌کند که علاوه بر سرگرم کردن مخاطب، الگویی از اعمال و رفتار افراد جامعه را نیز ارائه می‌کند و به همین دلیل می‌توان ادعا کرد که نظریه عمومی طنز کلامی برای تحلیل نثر البخلاء، نظریه‌ای کارآمد است.

۴- منابع

- بطیش، سیمون. (۱۹۸۳م). الفكاهة والسخرية في أدب مارون عبود. ط ۱. بیروت: دار مارون عبود.
- تجبر، نیما. (۱۳۹۰). نظریه طنز بر بنیاد متون برجسته طنز فارسی. ج ۱. تهران: مهریستا.
- الجاحظ، أبو عثمان. (۱۹۹۰م). البخلاء. تحقیق: طه الحاجری. ط ۵. القاهرة: دارالمعارف.
- دهقانیان، جواد. (۱۳۸۵). بررسی محتوا و ساختار طنز در نثر مشروطه. دانشگاه شیراز: پایان‌نامه دکترای زبان و ادبیات فارسی.
- رئیزی مبارکه، نفیسه. (۱۴۰۰). طنز نظامی گنجه‌ای، مرغ تلخ‌آواز: نگاهی به گفتمان طنزآمیز و انتقادی نظامی گنجوی براساس خمسة او. پژوهشنامه ادب غنایی. دوره نوزدهم. شماره ۳۷. صص ۸۳-۱۱۲.
- رشوان، محمد مهران. (۲۰۰۶م). أسس التفكير المنطقي. ط ۱. القاهرة: الدار المصرية السعودية.
- شریفی، شهلا؛ کرامتی یزدی، سریرا. (۱۳۸۸). بررسی طنز مشهور در برخی از مطبوعات رسمی طنز کشور براساس نظریه عمومی طنز کلامی. دانشگاه علامه طباطبائی: متن‌پژوهی ادبی، دوره سیزدهم. شماره ۴۲. صص ۱۰۹-۱۳۱.
- صدر، محمد باقر (۱۳۸۲). مبانی منطقی/استقراء. ترجمه محمدعلی قدس‌پور. ج ۱. تهران: یمین.
- صفایی، علی؛ ادهمی، حسین. (۱۳۹۴). نگاهی به مؤلفه‌ها و الگوهای طنز در آثار هوشنگ مرادی کرمانی. پژوهشنامه ادب غنایی. دوره سیزدهم. شماره ۲۴. صص ۲۱۱-۲۳۲.
- صفوی، کوروش. (۱۳۸۴). پیش‌درآمدی بر طنز از منظر زبان‌شناسی. آزما. دوره نهم. شماره ۳۶. صص ۱۶-۱۷.
- طاوولی، وحید؛ مدرس خیابانی، شهرام؛ مدرسی، بهرام؛ محسنی هنجنی، فریده. (۱۴۰۰). طنز در دوره بحران: طنزهای مربوط به بیماری کووید ۱۹ از منظر نظریه عمومی طنز کلامی. علم زبان. دوره هشتم. ویژه‌نامه، صص ۳۱-۵۶.
- عبدالمطلب، محمد. (۱۹۹۵م). بناء الأسلوب في شعر الحداثة: التكوين البديعي. ط ۲. القاهرة: دار المعارف.

عبدالکریم، زینب. (۲۰۱۴م). بخیل الجاحظ، رؤية تحليلية في مؤلفه البخلاء: البخل، الشح، التقدير. مجلة كلية التربية الأساسية السنة رابع. العدد ۱۷. صص ۷۵-۸۶.

فتوحی، محمود. (۱۳۹۴). سبک‌شناسی: نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها. ج ۲. تهران: سخن.

Attardo, S. (1994). *Linguistic Theories of Humor*. Berlin–NewYork: Mouton de Gruyter.

Attardo, S. (2001). *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin: Mouton de Gruyter.

